

મુકદ્દમો

ઔર ફિર બયાં અપના...

‘ગાલિબિયત’ પોતે જ પોતાની રીતે એક સંપૂર્ણ સૌરમંડળ છે, જ્યાં ગાલિબ એક સૂર્ય છે અને એના અભ્યાસુઓ ગ્રહોની જેમ એની પ્રદક્ષિણા કરે છે. કોઈ ગ્રહ ખાસ છે, તો કોઈ સામાન્ય. આ ગ્રહોમાં પૃથ્વી જેવા ધબકતા ગ્રહ છે ગોપીચંદ નારંગ. આ સમયે હિંદુસ્તાનમાં ગાલિબ પર અને ઉર્દૂ પર એમનાથી મોટી કોઈ ‘ઓથોરિટી’ મને નજરે ચડતી નથી. ગાલિબની આ જીવનકથા હું એમને અર્પણ કરું છું; સુધારણા, સલાહ અને સમીક્ષા માટે. હું આભારી છું કે પ્રસ્તાવના લખવા માટે ડૉક્ટરસાહેબે મારી અરજી મંજૂર કરી છે.

એક બીજી વાત... ગાલિબ પર કોઈ સંપૂર્ણ અભ્યાસનો દાવો નથી મારો; પણ હા, ગાલિબ સાથે એક લગાવનો દાવો જરૂર કરું છું.

સ્કૂલમાં મૌલવી મુજબુરુહમાન પાસેથી ઉર્દૂ શીખ્યો અને એમની મહેરબાનીથી ગાલિબ, ઝૌક, ઝફર, મોમિન, નાસિખ અને બીજા ઘણા શાયરોથી પરિચિત થયો. મોટા મોટા શાયરો અને મોટી મોટી વ્યક્તિઓની જીવનકથાઓ પણ વાંચી. પણ, ગાલિબની જીવનયાત્રા વાંચતી વખતે એક અજબોગરીબ આત્મીયતા અનુભવાતી હતી. કદાચ, એટલા માટે જ અમારા મૌલવીસાહેબ પણ એમને ‘ચચા ગાલિબ’ કહીને જ સંબોધતા હતા. આવું આત્મીય સંબોધન બીજા કોઈ શાયરના નામ સાથે નથી લગાવાયું.

એવું થાય છે કે, કેટલીક મોટી મોટી હસ્તીઓ સામે આપણે ગભરાઈ જઈએ છીએ, અને કેટલાક વડીલો એવા પણ હોય છે કે તેઓ વડીલ ઓછા અને દોસ્ત જેવા વધારે લાગે છે. મૌલવીસાહેબ જ્યારે જ્યારે ગાલિબ વિશે ભણાવતા હતા ત્યારે ગાલિબને વાંચતાં વાંચતાં કંઈ આવો જ અહેસાસ થતો હતો.

ઉર્દૂ બસ સ્કૂલ સુધી જ શીખ્યો, એ પછી તો દરેક જગ્યાએ હિંદીનો જ પ્રભાવ હતો. ફરીથી પાઠ્યપુસ્તકો લઈને બેસવાની ન તો ઉંમર હતી, ન દાનત થઈ. પણ તોય એ પછી ઉર્દૂને જ સર્વસ્વ ગણી, એ જ લિપિમાં વાંચતો-લખતો રહ્યો. મૌલવીસાહેબ તો પાકિસ્તાન જતા રહ્યા પણ મને ઉર્દૂ ગળથૂથીમાં આપી ગયા, એ ભાષા અસ્તિત્વનો હિસ્સો બની ગઈ. દેખીતી રીતે જ ગાલિબમાં મારી દિલચસ્પી વધતી ગઈ.

હું ઘણીવાર કહું છું કે ગાલિબને ત્યાં ત્રણ સેવકો હતા, જે હમેશાં એમની સાથે રહ્યાં. એક કલ્લૂ હતો, જે છેલ્લા શ્વાસ સુધી એમની સાથે રહ્યો. બીજો હતી વફાદાર, જે તોતડાતી હતી. અને ત્રીજો હતો હું. એ બંને તો ઉંમરની સાથે મુક્તિ પામ્યાં, હું આજ લગી એમનો સેવક છું.

ગાલિબના વ્યક્તિત્વમાં એક ‘ડાઉન ટુ અર્થ’ મિજાજ મળે છે, જે એક સાધારણ માણસને ગાલિબ સાથે બહુ સરળતાથી જોડાણ કરાવી આપે છે. કમ સે કમ એવું પ્રતીત થાય છે. ગાલિબનો કેરીનો બેહદ શોખ અને વધારે કેરી ખાવાથી થતાં ગૂમડાં અને પછી ગૂમડાં પર મલમનો ઉપયોગ અને મલમ લગાડવાની પ્રક્રિયા... તેઓ જાતે જે રીતે વર્ણન કરે છે, ત્યારે એવું લાગે કે આ માણસ તો આપણો પાડોશી જ છે. મને એમ જ લાગે છે, કે હું ગાલિબની સાથે એમના ઘરે જ રહું છું.

ઉધારી કરવી, ઉધારી ન ચૂકવી શકવાનાં મજેદાર બહાનાં શોધી કાઢવાં, પછી પોતાની ભૂલ કબૂલવી, ગાલિબની આ બધી વાતો ભાવનાત્મક રીતે (emotionally) મને ગાલિબની નજીક લઈ જાય છે. કાશ, મારી એવી હેસિયત હોત અને હું ગાલિબનાં બધાં દેવાં ચૂકવી દેત! હવે દશા એવી છે કે હું અને મારી પેઢી એમનાં દેવાદાર છીએ.

મિત્રોનો ઉલ્લેખ, ફરિયાદો, હંસી-મજાક, ઘરમાં બેસીને લાઈથી કવર ચોંટાડવા અને પત્ર મોકલવા... લાગતું જ નથી કે આપણે આપણા સમયના સૌથી મોટા શાયર અને વિદ્વાન વિશે વાત કરી રહ્યા છીએ.

ખબર નહીં, કોઈ મારી સાથે સમંત થાય કે ન થાય, પણ જેને ત્યાં સાત સંતાન જન્મ્યાં અને એક પણ બચ્યું નહીં, એ વ્યક્તિમાં એવી તે કેવી જીવંતતા હશે કે આટલું દુઃખ હોવા છતાં એમની ‘સેન્સ ઓફ હ્યુમર’ એમના સમયના બધા જ વિદ્વાનો કરતાં સ્પષ્ટ રીતે આગવી તરી આવે છે. અને સંતાનહીન હોવા છતાં એ સમયના રિવાજ મુજબ એ વ્યક્તિએ બીજાં લગ્ન કરવાનું વિચાર્યું પણ નહીં! મને લાગે છે કે બધી જ તકરાર હોવા છતાંય ગાલિબે પોતાનાં પત્નીને પ્રેમ કર્યો, એમને માન આપ્યું અને સંતાન ગુમાવ્યાનાં દુઃખમાં એમની સાથે પૂરેપૂરા સહભાગી રહ્યા.

એમને ‘ચચા ગાલિબ’ કહીએ ત્યારે એ માત્ર વિચારીને નહીં, મહેસૂસ કરીને કહેતા હોઈએ એવું લાગે છે. અને આ ‘ચચા ગાલિબ’ જિંદગીની દરેક પરિસ્થિતિ માટે quotation આપી દે છે.

તેઓ જુગાર પણ રમતા હતા, તો રમતની જેમ રમતા હતા. શરાબ પણ પીધો છે, તો એ

કઢી છુપાવ્યું નથી કે નથી એને શરમજનક ગણ્યું. ગાલિબના વ્યક્તિત્વમાં મને કઢી કોઈ વાત ઓઢેલી કે કૃત્રિમ નથી લાગતી. કદાચ એટલે જ ગાલિબનું વ્યક્તિત્વ આટલું પ્રભાવિત કરે છે અને અગિયાર વર્ષના સંસર્ગમાં જે પણ અનુભૂતિઓનો ભરાવો થયો એમાંથી મેં ગાલિબની જિંદગી પર એક સિરિયલ બનાવી.

હવે તમે જ કહો, મેં ગાલિબની જિંદગી બનાવી કે ગાલિબે મારી જિંદગી બનાવી દીધી!

– ગુલઝાર

અનુવાદકનો લાલ-ક્ષોભ

એક સર્વકાલીન દિગ્ગજ વિશે એક વર્તમાન સમયના દિગ્ગજ લખે છે. ગાલિબ વિશે ગુલઝાર! આપણા જીવનકાળમાં બનેલી બહુ ઓછી સુખદ ઘટનાઓમાંની આ એક શકવર્તી ઘટના છે. આખા વિશ્વએ આ કામને વધાવ્યું પણ ગુલઝારજીની ઉર્દૂપ્રચૂર હિંદુસ્તાની એમના કેટલાક સીધાસાદા ગુજરાતી મિત્રોને પલ્લે પડી નહીં. ત્યારે ગુલઝારજીને યાદ આવ્યો એમનો ગુજરાતી ચેલકો. અને આમ રઈશ મનીઆર પોતાની તમામ મર્યાદાઓ સાથે અને સહાયક અનુવાદક તરીકે અમીની 51 ટકા મદદ સાથે ચિત્રમાં આવે છે.

આપ જાણતા જ હશે કે આ પ્રોજેક્ટ પર ગુલઝારજી લગભગ 1977થી કામ કરતા હતા. એમનો વિચાર ફિલ્મ બનાવવાનો હતો અને સંજીવકુમાર ગાલિબનું પાત્ર ભજવશે એમ નક્કી થયેલું. નિર્માતા ખસી ગયા અને પ્રોજેક્ટ ખોરંભે પડ્યો. પાંચ છ વરસમાં દૂરદર્શનની બોલબાલા વધી અને ગુલઝારજીએ સિરિયલ બનાવવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે 1983માં પટકથાનો આ મુસદ્દો લખાયો. આ પુસ્તક એ જ મુસદ્દો છે.

કમનસીબે 1983થી આ પ્રોજેક્ટની ફાઈલ દૂરદર્શનની અલમારીમાં ધૂળ ખાતી હતી. પાંચ વરસ પછી દૂરદર્શનના નિયામક શ્રી. એ. એસ. તાતારીની નજર આ ફાઈલ પર પડી અને તેમણે ગુલઝારજીને કોલ કર્યો, “આપ હજુ તૈયાર છો?”

ગાલિબને દશ્ય-શ્રાવ્ય ઓપ આપવાના આ પ્રકલ્પમાં નસીરુદ્દીન શાહ અને જગજીતજી જોડાયા. પરિણામ દુનિયાએ જોયું. આજે પણ જોવાય છે. 2005માં આ પટકથા ઉર્દૂમાં છપાઈ અને 2006માં દેવનાગરી સંસ્કરણ બહાર પડ્યું. ગુલઝારજીએ એનું શીર્ષક આપ્યું, ‘મિર્જા ગાલિબ : एक स्वानही मंज़रनामा’ અર્થાત ‘એક જીવનકથાત્મક પટકથા’. નવલકથાની શૈલીમાં મંડાયેલી આ કથા સંપૂર્ણપણે દશ્યાત્મક છે. આ કથાનક રસિક વાચકને સીધેસીધો બલ્લીમારાન ન લઈ જાય તો જ નવાઈ. આ કથા આપણને ગાલિબના જીવનમાં તો વિહાર કરાવે જ છે, સાથે સાથે પટકથાલેખન કઈ રીતે થઈ શકે એ શીખવા માટે પણ આ પુસ્તક એક અણમોલ ખજાના સમું છે. અહીં પ્રકરણો એપિસોડ છે અને વિભાગો દશ્યો છે. પરંતુ ગુલઝારજી કુશળતાપૂર્વક ટેકનિકાલિટીનો છેદ ઉડાવીને એક નવલકથા વાંચ્યાનો આનંદ વાચકને આપવામાં સફળ થયા છે.

આ અનુવાદ ગુજરાતીમાં પ્રગટ થાય એ માટે ગુલઝારજીના મનમાં ઉન્માદની હદે ઉમળકો

હતો. એ ઉમળકાના બળથી જ ગાલિબ નામના વિશાળ આકાશમાં મેં મારી આ નાનકડી ઉડાન ભરી છે.

શું કહું બસ એ વિચારું ક્યારનો
શબ્દ કંઈ શોભે નહીં 'આભાર'નો
પગ તળે ધરતી નથી તો શું થયું
મારે માથે હાથ છે ગુલઝારનો!

ગુલઝારજી એમ કહી શકે,

ज़ि़क़ उस परी-वश का, और फिर बयां अपना

કેમ કે, એમના બયાનથી ગાલિબની કથાની સુંદરતાને ચાર ચાંદ લાગ્યા જ છે. પણ, ગુજરાતી અનુવાદ માટે મારો એવો કોઈ દાવો નથી. આભારી છું ગુલઝારજીના અમુક ગુજરાતી મિત્રોનો જેમના કારણે મને આ કામ કરવા મળ્યું. દરેક વખતની જેમ અમી સહાયક તરીકે જોડાઈ, એક તબક્કે એની મહેનત એકાવન ટકા કરતાં વધી ગઈ. ખરેખર સહ-અનુવાદક તરીકે નામ મૂકવું જોઈએ પરંતુ એણે પડદા પાછળ રહેવાનું જ પસંદ કર્યું. એ ઉપરાંત કવયિત્રી હર્ષવી પટેલે પણ દરેક લખાણ વાંચીને ભાષાશુદ્ધિ અને વ્યાકરણશુદ્ધિનું કામ સુપેરે સંભાળ્યું. દરેક તબક્કે ઝેન ઓપસનો બિનશરતી સાથ રહ્યો.

ગાલિબ માટે શું કહેવું! ગાલિબ સાથે સંબંધ તો અઢાર વરસની ઉંમરથી હતો. પણ આજે ગાલિબ મારા ઘરે આવ્યા એવું લાગે છે...

वो आए घर में हमारे खुदा की कुदरत है
कभी हम उन को कभी अपने घर को देखते हैं

— રઈશ મનીઆર